

Коновалова Ольга Володимирівна

Сучасні мистецькі практики у контексті культурно-історичного простору київської гори Щекавиця

У статті досліджується зв'язок між сучасними мистецькими практиками, що проводилися на горі Щекавиця у Києві на межі XX–XXI ст., та культурно-історичним контекстом цього ландшафтного осередку, сформованим у доіндустріальну добу. Виявлено, що сакральна ритуалістика минулих століть вплинула на мистецьку практику художників, майстерні яких розташовані на горі Щекавиця.

Ключові слова: сучасне мистецтво, гора Щекавиця, київський ландшафт, художні акції, культурно-історичний простір.

Коновалова О.В.

Современные творческие практики в контексте культурно-исторического пространства киевской горы Щекавица

В статье исследуется связь между современными творческими практиками, проводившимися на горе Щекавица в Киеве на рубеже XX–XXI в., и культурно-историческим контекстом этой ландшафтной среды, сформировавшимся в доиндустриальную эпоху. Выведено, что сакральная ритуалистика прошлых веков повлияла на творчество художников, мастерские которых находятся на горе Щекавица.

Ключевые слова: современное искусство, гора Щекавица, киевский ландшафт, художественные акции, культурно-историческое пространство.

Kononova O.

Moden artistic practices in the contex of cultural-historical environment of Shchekavytsia Hill in Kyiv

The article explores the relationship between modern artistic practices that took place at the Shchekavytsia Hill in Kyiv at the turn of XX — XXI century and cultural-historical context of this landscape environment formed in the pre-industrial epoch. It defines that sacred rituals of the past centuries influenced the works of artists, whose workshops are located on the Shchekavytsia Hill.

Key words: contemporary art, Shchekavytsia Hill, Kyiv landscape, art events, cultural-historical environment.

Гора Щекавиця є невід'ємною складовою київського рельєфу: разом із горами Юрковиця, Замкова та Дитинка, розташованих на південному заході Києва, формує унікальний ландшафт міста. Відома своїм легендарно-історичним минулим та розташуванням православного й мусульманського кладовищ, Щекавиця з 90-х рр. XX ст. стала місцем проведення мистецьких акцій. З 1996 до 2011 рр. київські художники формували новий культурний простір стародавньої гори. Унікальна місцевість у центрі київського Подолу набула статусу мистецького осередку, широко відомого у художніх колах. Проте з боку істориків мистецтва та арт-критиків даний феномен у комплексі мистецького та культурно-історичного дискурсу не досліджувався. Виникає необхідність виявити вплив культурно-історичних чинників унікального ландшафту на сучасні мистецькі практики, що відбувалися на горі Щекавиця на межі XX–XXI ст.

Дослідження Щекавиці набуло ще більшої актуальності й гостроти, коли на початку XXI ст., в умовах комерціалізації, територія гори стала стрімко забудовуватися приватними будинками. Активна руйнація природного ландшафту спричинила реальну загрозу знищення історичної частини міста. Авторів і спонсорів нових проєктів щонайменше цікавила збереженість історико-культурної спадщини й неповторного київського ландшафту. На час написання статті забудови та — як наслідок — руйнування гори продовжувалися.

Таким чином, зазначене дослідження охоплює цілий комплекс проблем, пов'язаних з мистецтвознавством та охороною культурно-історичного ландшафту. Результати дослідження мають привернути увагу фахівців усіх рівнів і напрямів наукової діяльності до визнання унікальності даної місцевості й спонукати до активних дій щодо її захисту.

Аналіз наукових публікацій за визначеною проблемою засвідчує відсутність ґрунтовних комплексних досліджень. Гора Щекавиця з її культурно-мистецькими нашаруваннями залишається для широкого загалу майже непомітною в центрі столиці. Виняток становлять стислі інформаційні нотатки історично-оглядового (з ХІХ ст.) і туристсько-інформативного характеру, а також окремі мистецтвознавчі статті.

1894 роком датується «путівник» по Києву для мандрівників і шанувальників міста М. Сементовського, в якому окремим параграфом під назвою «Щекавиця» подаються відомості про народні назви гори, історичні події та особливості її заселення протягом ХІІ–ХІХ ст. [10, 231]. У пізніших виданнях початку ХХ ст. матеріали Сементовського передруковувалися майже без змін.

Стислі результати археологічних досліджень Щекавиці подаються на сторінках електронного журналу «Звід пам'яток історії та культури» [4], у якому йдеться про залишки культових споруд та знайдені артефакти Х–ХVІ ст., що зберігаються у Музеї історії міста Києва. У спелео-археологічному нарисі Т. Бобровського про підземні споруди Києва відзначається, що «за останні 15 років були обстежені підземелля в Китаєві, Старому місті, на Печерську, Щекавиці, Кирилівських висотах і створений найбільш повний каталог київських архітектурно-історичних підземель, який нараховує понад 300 пам'яток» [1, 17].

Протягом останніх десятиліть з'являлися окремі публікації, присвячені художнім акціям, що відбувалися на Щекавиці. Одним із перших на мистецькі жести художників, що мешкали на Олегівській вулиці, звернув увагу О. Сидор-Гібелінда. У стислому огляді колективних виставок за 1996 р. акцію «Відплиття» групи «Фіктивна галерея. Експедиція» з манекенами учасників у великому човні було відзначено як «найестетичнішу виставку сезону» [11, 13]. Акцію «Відплиття» на Олегівській вулиці журналом «Looks international/Ukraine» було визнано подією року [9, 64]. Мистецькі практики на горі Щекавиця аналізували К. Мілітинська [6], Г. Вишеславський [3]. Проте мистецтвознавчий аналіз не об'єднував складний полісемантичний контекст сучасного мистецтва з унікальним осередком київського ландшафту.

К. Стукалова, аналізуючи діяльність сквота на вулиці Олегівській на Щекавиці, визначила художню практику митців як перетин «акціонізму, стріт-арту, ленд-арту і психогеографії» [12]. Завдяки введенню терміна «психогеографія» автор вперше позначила проблему впливу київського природного ландшафту, історичних подій та мистецьких практик на психологію творчості. Проте дослідниця зосередила увагу саме на мистецтвознавчому аспекті діяльності художників сквота. Питання психогеографії, системно

досліджене С. Михайленком [7], вимагає подальших наукових розвідок на матеріалі київського ландшафту.

Отже, мистецький простір гори Щекавиця, що сформувався на межі ХХ та ХХІ ст., став невід'ємною складовою легендарного, історичного та культурного контексту київського ландшафту. Виявлення впливу зазначеного контексту на сучасні мистецькі практики й доведення абсолютної унікальності синтезу ландшафту й мистецтва є головною метою даного дослідження.

Зазначена мета зумовила постановку й вирішення низки завдань:

- відстежити історію заселення гори Щекавиця від давнини до сучасності;

- виявити культурні чинники (релігійні та мистецькі), що сформували унікальне середовище й стали певним каталізатором активної художньої діяльності на горі Щекавиця наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.;

- визначити зв'язок сучасних мистецьких практик з культурним простором доіндустріальної доби й продемонструвати безперервність руху інформаційних процесів від давнини до сьогодення.

Гора Щекавиця розташована над Подолом у Києві, між вулицями Фрунзе, Глибочицькою та Нижньоюрківською, має висоту 172 м над рівнем моря. З Подолу на гору піднімаються дві вулиці — Олегівська та Лук'янівська. Оглядовий майданчик Щекавиці відкриває масштабну панораму на київські райони — Куренівку, Оболонь, Петрівку, Поділ, Лівий берег.

За результатами малочисельних археологічних досліджень, проведених на горі Щекавиця, можемо сформувати культурний алгоритм існування соціуму на даній місцевості. Відомий археолог М. Брайчевський зазначав, що час початкового заселення Щекавиці залишається невідомим, найдавніші речі з випадкових знахідок датуються VII ст. н.е. [2, 357]. Перед татаро-монгольською навалою Щекавиця являла собою заселену околицю стародавнього Києва. У 1995 р. старокиївською археологічною експедицією проводилися розкопки давньоруського могильника на центральній частині гори. У результаті досліджень знайдено 375 поховань, а Щекавицький могильник визначено як загальноміський, що існував з кінця Х до ХІІ ст. з похованнями на різній глибині (в два яруси) [15, 104–105].

У 1980 р. під час проведення земельних робіт на горі, за адресою: вул. Олегівська, 41, були випадково відкриті фрагменти фундаменту церкви ХІІ ст. з декількома безінвентарними похованнями на прилеглий території. Як зазначає академік П. Толочко, церква згадується у літописі 1182 р. у зв'язку зі зверненням до «Васильєви попови на Щьковицю» під час обрання ігумена у Печерському монастирі [13, 152].

Як зазначав Т. Бобровський, за останні 15 років були обстежені підземелля, зокрема й на Щекавиці. Археологами відкрито залишки печерного монастиря XIV–XVI ст., на стінах підземних споруд якого зафіксовано середньовічні написи графіті, у катакомбах — рештки чернецьких поховань [1, 17]. На даний момент комплекс частково зруйновано сучасною забудовою.

На початку XVIII ст. гора була заселена міщанами. За свідченнями митрополита Євгенія Болховитинова, на схилах Щекавиці часто проходили літні виступи «спудеїв» Києво-Могилянської академії. Під час рекреацій — днів короткого перепочинку від занять — студенти й викладачі виходили за місто, найчастіше — на Щекавицю, до урочища Глибочиця, обов'язково з оркестром, хором, вертепом, театральними виставами, спортивними знаряддями (кеглями, м'ячами). Дні студентських рекреацій були святом для киян, які йшли за «академіками», захоплено сприймали їх спів, декламації, театральні дії й щедро винагороджували виконавців цукерками, пряниками й горіхами [14, 129]. Відомо, що на Щекавиці у 1705 р. студенти Києво-Могилянської академії розіграли трагікомедію «Володимир», автором якої був ректор академії Феофан Прокопович.

Факт проведення «рекреацій» на горі Щекавиця у XVIII ст. є вкрай важливим для дослідження. В ігровому чиннику барокового виміру вбачаємо підґрунтя мистецьких акцій кінця XX — початку XXI ст. Вибудовуючи певну амплітуду життя на Щекавиці, відзначаємо формування у XVIII ст. синтетичного культурного середовища, у якому побут поєднувався з релігійними та мистецькими практиками.

Впродовж 150 років, з кінця XVIII до XIX ст., культурний простір гори пов'язується здебільшого з релігійно-поховальною ритуалістикою. У 1770 р. у Києві розпочалася епідемія чуми, від якої померло, за різними джерелами, від 6 до 8 тисяч міщан, і територія гори у 1772 р. була обрана за міський багатоконфесійний цвинтар. Деякі з поховань мусульман та старообрядців збереглися до сьогодні. У 1782–1786 рр. на Щекавиці було збудовано кам'яну церкву Всіх Святих, у 1809 р. — дзвіницю. Як згадував М. Сементовський, у Фомин понеділок, поминальний день, на Щекавицькому кладовищі збиралися тисячі киян [10, 230]. Вже після офіційного закриття цвинтаря у 1935 р. на старообрядній його частині продовжувалися поховання, багато надгробків датовано 1943–1945 рр., останнє датується 1951 р. [8].

З кінця XIX ст. на північних схилах Щекавиці (навпроти нинішнього Житнього ринку) були розташовані будинки міщан, а вулиці Поховальна та Чорний Яр змінили назви — відповідно на Олегівську та Мирну [10, 231].

У 1902–1904 рр. на Щекавиці, на вулиці Лук'янівській, 62, під керівництвом архітектора І. Ніколаєва було зведено початкове училище імені В.А. Жуковського на вшанування 50-х роковин від дня смерті письменника. Таким чином, з початком XX ст. культурний контекст гори Щекавиця було збагачено навчально-педагогічною складовою, і шлях на гору проторувала учнівська молодь. Процес продовжився у другій половині XX ст. будівництвом гуртожитків художнього й театрального інститутів та консерваторії.

За генеральним планом Києва 1935 р., верхні тераси київських гір, у тому числі й Щекавицю, планувалося перетворити на парки культури та відпочинку. У 1980-х роках на Щекавиці планувалася комплексна забудова за проектом архітектора Людмили Кравцової — на схилах пропонувалося розмістити творчі майстерні художників. Більшість мешканців старих приватних будинків була відселена, але проєкт так і не реалізовано. На згасання й руйнування побуту корінних мешканців вплинули й соціально-економічні зміни середини 80-х років — за часів «перебудови» міграція вийшла далеко за межі України.

Підкреслимо, що зазначені факти стали домінуючими у формуванні культурно-мистецького простору гори Щекавиця на межі XX–XXI ст. Внутрішня та зовнішня міграції населення призвели до звільнення житлових площ й «переобладнання» їх на художні майстерні.

Домінуючою групою серед переселенців були студенти Київського художнього інституту: А. Варваров, В. Єршихін, В. Заїченко, І. Коновалов, Р. Кутняк, К. Маслов, В. Машницький, К. Мілітинська, Мустафа Халіль, В. Падун, Е. Потапенков. Слід зазначити, що художники не являли собою стійкого об'єднання. Це було досить динамічне і нерегламентоване угруповання, учасники якого не були пов'язані певними зобов'язаннями й маніфестами.

Весною 1993 р. на горі Щекавиця один день тривала виставка-акція «Далеке, близьке». Художники В. Єршихін, В. Маслов, В. Машницький, М. Халіль використали ландшафт гори для створення ілюзії єдиного простору. Прокопані вузькі рівчаки, стіл з вином створювали напружено-абсурдну атмосферу; завдяки підзорним трубам можна було наблизити віддалені київські пейзажі й відчутти зміщення часових і просторових меж.

У 1994 р. художниками, що мешкали на Олегівській вулиці, була створена група «Холодний ВЕЛ», до якої входили В. Падун, Е. Потапенков і Л. Роздобудько-Падун. Протягом двох років проводилися акції за межами гори, на Подолі, проте сам факт формування арт-концепцій у майстернях на Щекавиці засвідчує наступність процесів мистецького спрямування.

У 1996 р. було започатковано мистецький проєкт під назвою «Фіктивна галерея. Експедиція» («FGE»). Автор концепції І. Коновалов поставив за мету вивести проєкт зі сфери інституцій сучасного мистецтва, відмовившись від простору виставкових залів, послуг арт-критиків та мас-медіа. Місцем «розташування» галереї став інтернет-сайт, а місцем проведення акцій («спливанням», рос. «всплытием» (термін художників)) — київські пагорби.

8 червня 1996 р. акція «Відплиття» символізувала початок діяльності «FGE». На борту великого човна, невідомо ким і коли встановленого на перехресті вулиць Олегівська і Лук'янівська, розміщувалися гіпсові фігури учасників акції — А. Варварова, В. Заїченка, І. Коновалова, С. Корнієвського, К. та О. Мілітинських. По телевізору, встановленому у човні, демонструвався фільм-акція «Золота рибка», який презентував концепцію проєкта. На відео був зафіксований процес створення гіпсових масок учасників «Відплиття». Рибку, що плавала в одній із масок, випускали в Дніпро. Таким жестом митці демонстрували свободу мистецьких практик та існування галереї поза межами інституцій сучасного мистецтва. Індивідуальність художника також втрачала своє «єго»: гіпсовий відбиток особистості став тимчасовою ємністю і для ріднини, і для живого організму.

Разом з тим акція художників кінця ХХ ст. виявилася рефлексією на поховально-ритуальний контекст Щекавиці. Створення гіпсових масок і манекенів стало, безсвідомо для художників, продовженням ритуальних традицій минулих століть.

18 жовтня 2000 р. відбулося друге «спливання» проєкту «FGE». На горі Щекавиця з'явилася «Зупинка» — дугоподібна цегляна стіна заввишки 2,5 м з червоними літерами FGE на білій цеглі. Стіну з консолями-сидіннями встановлено як маркер на перетині шляхів відпочиваючих, що бажали ознайомитися з панорамою Києва. Штучне новоутворення стало точкою перетину стежинок унікального ландшафту й частиною вільного руху соціуму. Проте неочікувана поява стіни роздратувала місцевих мешканців: незрозумілу споруду визнано як незаконне будівництво та зруйновано до останньої цеглини.

Наступне «спливання» «FGE» 21 січня 2001 р. позначилося акцією «Птахи». Матеріальній штучності сучасного мистецтва була протиставлена пульсуюча енергія природи. Відеоматеріали зафіксували усі етапи події — вполювання трьох птахів, їх окільцювання пластинами з літерами «F», «G», «E» та повернення у природне середовище. Так галерея задекларувала абсолютну відсутність меж своєї мистецької діяльності, а художники вдруге, і знову безсвідомо, провели ритуал звільнення птахів, який у православній традиції

зазвичай відбувався 25 березня (за старим стилем), на свято Благовіщення. Птахів, як посланців до Бога, випускали зі словами: «Коли буде день Страшного Суду, розкажіть про наші добрі вчинки Господу» [5, 239].

Об'єкт «Трініті» («Трійця») на горі Щекавиця відлитий з бетону 30 травня 2004 р. Композиція із призми, циліндра й куба об'єднувалася призмкою з отвором у центрі. В основу як загальної конфігурації, так і окремих об'ємів, було закладено космічну цифрову константу «108». Згідно концепції митців, «Трійця» моделює універсальний знак, що виявляє наступність і незмінність основ людського буття. Збудований у день святкування Св. Трійці об'єкт демонструє намагання сучасної людини передати багатовимірність Всесвіту, поєднуючи сучасне мистецтво, релігійні практики й астрономію.

У травні 2011 р. відбулася остання мистецька акція на горі Щекавиця під назвою «Золоті гори». Художники, як мешканці Щекавиці, були обурені активним будівництвом на горі, в результаті якого екскаваторами зрізалися пласти історичного ландшафту. Не зупиняла забудовників жодна інформація — руйнування екосистеми й загроза зсувів, історико-культурна значущість Щекавиці, цінність для вітчизняної археології та для туристичної індустрії. Митці створили свої копії-манекени та розташували їх на невеликому плато, що залишилося після роботи екскаваторів (на час написання статті на тому місці вже височіла будівля). Штучні муляжі золотих гір, розташовані між фігурами, демонстрували перетворення культурних цінностей на швидкоплинність матеріального добробуту початку ХХІ ст. На місцях роботи екскаваторів мотузкою було окреслено контур легендарного Змія охоронця гори. Мотузка підпалювалася, зображення палало й димилося, відновлюючи образ вогнедишної фантастичної істоти.

Акція художників продемонструвала полісемантичність простору гори Щекавиця. Актуальні проблеми збереження культурного ландшафту нашарувалися на ритуальний і легендарний контекст минулих століть. Копії фігур символізували не тільки апотропеї гори — гіпсова статика муляжів початку ХХІ ст. у поєднанні з ритуалом запалювання силуету Змія сформували нову міфологію, коріння якої сягає язичницького минулого.

Результатом комплексного дослідження розвитку культурно-історичного простору гори Щекавиця у Києві стали такі висновки:

— за свідченнями археологів, заселення гори розпочалося у ХІІ ст. Упродовж наступних століть ландшафт гори набув сакрального значення: природні, історичні та соціальні катаклізми зумовили перетворення Щекавиці на ритуально-поховальний центр київського Подолу — від легендарної

загибелі князя Олега до міського кладовища у XVIII ст. Таким чином, цвинтарна ритуалістика гори Щекавиця об'єднала язичництво, православ'я з його старообрядницькою гілкою та іслам. Мусульманське віросповідання було підсилено у 1996–2011 рр. будівництвом на вулиці Лук'янівській мечеті Ар-Рахма («Милосердя»);

— з XVIII ст. гора Щекавиця стала місцем «творчого відпочинку» студентів Києво-Могилянської академії, які влітку влаштовували на схилах гори театралізовані дійства, залучаючи у якості глядачів мешканців Подолу. Барокова ігрова парадигма розширила культурний контекст ритуалістики Щекавиці й стала важливим ментальним чинником у формуванні мистецьких практик новітнього часу;

— на межі XX та XXI ст. київські художники, майстерні яких розташовувались на Щекавиці, сформуvalи мистецький осередок — сквот на вулиці Олегівській. Акції «Фіктивної Галереї

Експедиція» виявилися наймасштабнішими, найпослідовнішими та найбільш концептуально обґрунтованими. У ході дослідження з'ясувалося, що використання гіпсових масок, муляжів фігур, випускання птахів з кліток є відгомонам сакральних практик, пов'язаних із поховальним ритуалом. Таким чином, художники для вирішення актуальних мистецьких і соціальних проблем використовували архетипічні форми, розширюючи культурно-історичний простір гори Щекавиця.

Матеріал даного дослідження поставив завдання для майбутніх розвідок, у яких унікальний київський ландшафт має виступати концептуальним підґрунтям мистецьких проєктів та акцій як на історичних місцях (гори Замкова, Дитинка, Андріївський узвіз), так і у сучасному індустріальному просторі (на штучно намитому півострові біля озера Небреж на лівому березі Дніпра).

ДЖЕРЕЛА

1. Бобровський Т.А. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. [Текст]: спелео-археологічний нарис / Т.А. Бобровський ; НДІ пам'яток охоронних досліджень. — К. : АртЕк, 2007. — 176 с.
2. Брайчевський М.Ю. Вибране / М.Ю. Брайчевський. — Т. 2: Хозарія і Русь. Аскольд — цар київський. — К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2009. — 816 с.
3. Вишеславський Г.А. Деякі складові Нет-арту у практиці інвайронменту. Акції київської мистецької групи «Фіктивна галерея. Експедиція» / Г.А. Вишеславський // Сучасне мистецтво. Збірник Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. — 2004. — Вип. 1. — К. : Акта. — С. 48–50.
4. Звід пам'яток історії та культури [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pamyatky.kiev.ua/articles/istorichni-statti>
5. Зеленин Д.К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934–1954 / Д.К. Зеленин. — М. : Индрик, 2004. — С. 237–242.
6. Милитинская К. Фиктивная галерея. Экспедиция / К. Милитинская // Terra incognita. — 1997. — № 6. — С. 36–37.
7. Михайленко С.Б. Обнаженный город: психогеография в контексте исторической урбанистики [Электронный ресурс] / С.Б. Михайленко. — Режим доступа : <https://www.academia.edu/414027>
8. Нестеров В. Щекавица — гора-легенда [Електронний ресурс] / В. Нестеров. — Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/relig_tourism
9. Открытие года // Looks international / Ukraine 1996. The Year in Review. — December/Januaru 1997. — С. 64.
10. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Н. Сементовский. — К., 1864. — 242 с.
11. Сидор-Гибелинда О. В поисках утраченного текста. Заметки о коллективных выставках истекшего сезона / О. Сидор-Гибелинда // Art line. — 1996. — № 9. — С. 12–13.
12. Стукалова К. Подполье на продажу [Электронный ресурс] / К. Стукалова. — Режим доступа : <http://www.kommersant.ru/doc/2046341>
13. Толочко О.П. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва / О.П. Толочко // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 152–153.
14. Хижняк З.І. Історія Києво-Могилянської академії / З.І. Хижняк, В.К. Маньківський. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 184 с.
15. Щекавицький могильник у Києві / [Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М.] // Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках. — К., 2000. — 198 с.